

İslâm Eğitim Geleneğinde Ücretsiz Öğrenimin Kökleri Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on the Roots of Free Education in the Tradition of Islamic Education

Murat Çelik¹ , Mehmet Tuğrul²

¹Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, Ankara, Türkiye

²Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye

Özet

Bu çalışmanın ana konusunu Müslümanların tasarladığı eğitimin ekonomik kökleri oluşturmaktadır. Bilginin nesilden nesile aktarılması önemli toplumsal görevlerden ve temel sorumluluklardan biri olarak kabul edilmiş, Müslümanlar buldukları hemen hemen bütün coğrafyalarda eğitimi bir hayır kurumu olarak planlamışlardır. Eğitimin zorunlu bir görev şeklinde kabulü kuşkusuz teşkilatlanma ile finansmanın da bu çerçevede teşekkül etmesine yol açmıştır. Bu bakımdan eğitimin ücretsiz oluşu hem dini gerekçeler hem de uygulamalarla eğitimin temelinde yer almıştır. Böylece ilk Müslümanlardan Selçuklu ve Osmanlılara kadar ulaşan uygulamalarla ücretsiz oluşuyla eğitim hayır vasfını sürdürmüştür. Bu çalışmada Müslüman geleneğinin temelini oluşturan ücretsiz öğretimin köklerinde yatan Kur'an-ı Kerim'in emirleri ile Hz. Muhammed'in uygulamalarının olduğu gösterilmektedir. Bahsi edilen temelin Müslümanların ilk devletlerinde nasıl şekillendirildiği ele alınmış, çalışmanın gerekçelendirilmesi için de ilk dönem siyer ve hadis külliyatlarından yararlanılmıştır. Diğer yandan konuya ilişkin ikincil kaynaklardan da faydalanılmış, yapılan araştırmada Müslümanların tesis ettiği öğrenim geleneklerinin ücretsiz oluşları, bunun da Kur'an-ı Kerim ile Hz. Muhammed'in uygulamalarından kaynaklandığı sonucuna varılmıştır. Bu durum kendini sonraki devletlerde yaygın bir biçimde göstermiş, Selçuklular ile Osmanlılardaki ücretsiz öğrenim bugüne değin sürdürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Kur'an-ı Kerim, Osmanlılar, Sünnet, Ücretsiz Öğrenim, Vakıf.

Eğitim, 'varlık'la ilgili bir mesele olup, idrak etme becerisinin kazanıldığı süreç olarak da tanımlanabilir. Tarifin merkezinde yer alan idrak etme yetisi, soyut veya somut varlıkların tanımlanmasıyla yakından alakalıdır. Kişinin benlik kazanıp temyiz edebilme melekesiyle tasavvur etme yetisini elde etmesi ise farklı niteliklerdeki bilgi ve malumatın nakliyle mümkün olur. Bu bakımdan eğitim, bir tür ayırt etme, hak ve sorumlulukları seçmeyi öğrenme sürecidir.

Abstract

This paper is about the financial roots of education, and its main subject is the education designed by the Muslims. The Muslims have created education as a charitable institution that wherever they are located, all geographies are included in this. Because they have accepted education as one of their social duties and basic responsibilities so that knowledge can be transferred from generation to generation. Undoubtedly, this approach resulted in education being free. In this respect, it has been at the basis of free education, which is based on both religious reasons and practices. Thus, free education of good quality has been maintained since the first practices [from the first Muslim educational institutions], which is related to the first period, which continues until the Seljuks and Ottomans. In this study, it will be shown that the Muslims' tradition of free education is based on the orders of the Holy Qur'an and the Prophet's life. It is also shown how this foundation was shaped in the first Muslim states. In the justification of the study, the information contained in the books of siyer and hadith corpus was used. It was also benefited from the information in the sources included in the secondary value. The following result was obtained from the research that the free education among the Muslims is associated with the Holy Qur'an and the Prophet. It stems from the practices of the Prophet. This situation showed itself in the Seljuks and Ottomans, so it found an application area in the Muslim states that emerged in the next period.

Keywords: Free Education, History of Islam, Ottomans, Qur'an, Sunnah, Waqf.

İslâm'ın temel gerekliliklerinden biri, kişinin söz ve fiilleri hakkında idrak sahibi olabilmesidir. İdrakin temel bir belirleyici olması bakımından ayırmanın [temyiz] kazandırılması eğitimin merkezinde yer alır. Dolayısıyla Müslümanların eğitimindeki en önemli husus idrak edebilme yetisinin kazandırılmasıdır ki, bu durum toplumsal fayda ve sorumluluk alanına girdiğinde toplum tarafından üstlenilmesi gereken bir zorunluluk halini alır.

İletişim / Correspondence:

Doç. Dr. Murat Çelik
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Bilim Tarihi Bölümü, Ankara
e-posta: mcelik@aybu.edu.tr

Yükseköğretim Dergisi / TÜBA Higher Education Research/Review (TÜBA-HER), 13 (1), 119-128. © 2023 TÜBA
Geliş tarihi / Received: Kasım / November 03, 2022; Kabul tarihi / Accepted: Ocak / January 24, 2023
Bu makalenin atıf künyesi / How to cite this article: Tuğrul, M. & Çelik, M. (2023). İslâm Eğitim Geleneğinde
Ücretsiz Öğrenimin Kökleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Yükseköğretim Dergisi*, 13(1), 119-128.
doi: 10.2399/yod.23.1198807

ORCID: M. Çelik: 0000-0002-9460-8767; M. Tuğrul: 0000-0001-5200-0596

Müslümanların ilk eğitim kurumlarından biri olan Suffe'den başlayarak bugüne kadarki geçen sürede eğitimin ücretsiz oluşunun derin kökleri bulunmaktadır. Başlangıçta amatörce yürütülen eğitim, zamanla kurumsal bir görünüm kazanmış, böylece örnek kurumlar haline gelmiştir. Müslümanların eğitimi ücretsiz yaygın kurumlar halinde tasarımları Nizamiye, Mustansiriye, Zengiler ve Memlükler ile müesseseseleşerek ilerlemiş, Selçuklularla birlikte Osmanlılarda en üst seviyesine ulaşmıştır.

Çalışma, genel bir değerlendirme ve Müslümanların geleneklerinde dikkat çeken hayır anlayışının köklerine yer verilen bir bölümle başlamaktadır. Daha sonra öğrenci ve öğretici mefhumu üzerinde durulmakta, hayır ve eğitim arasında bir ilişki kurulmaktadır. Bir sonraki başlıkta ise ücretsiz eğitimin kurucu unsurları olan kurumlar, Mekke ve Medine başlıkları altında kısaca ele alınmaktadır. Son olarak yine özet bir şekilde ilk teşkilatlı kurumlar olan medreselere işaret edilerek konu genel bir sonuçla değerlendirmeye tabi tutulmaktadır.

Konuya İlişkin Teorik Çerçeve ve Literatürün Değerlendirilmesi

Konunun zaman bakımından kapsamını yukarıdaki kısa girişten de anlaşılacağı üzere Hz. Muhammed'in peygamberliğinden Osmanlılara kadarki geçen süre oluşturmaktadır. Çalışmanın içerik ve hedef çerçevesini ise siyer ve tarihi mukayeselerden ayrı olarak eğitim tarihi meydana getirmektedir. Bu bakımdan çalışma bir tasnif olarak ele alınmıştır.

Türkçe ve İngilizce literatürde yapılan bibliyografik araştırmada İslâm geleneğinde eğitimin ücretsiz oluşunun ele alındığı müstakil bir çalışmayla karşılaşılmasıdır. Bu bakımdan çalışmanın ana fikrini Müslümanların eğitim geleneklerinin ücretsiz oluşunun kökeninde yatan dini ve hukuki kaynakların temel bir biçimde ortaya konması oluşturmaktadır.

Bibliyografik araştırma için konuyla ilgili temel veri tabanları taranmış, yerli ve yabancı dillerdeki ikincil sayılabilecek çalışmalar tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu kaynaklardan elde edilen bilgilere göre konuyla ilgili hususlar için siyer ve hadis-i şerif gibi temel bilgi kaynaklarına müracaat edilmiştir. Böylelikle çalışmanın ana omurgası oluşturulmuş ve konuyu meydana getiren hususlar tespit edilmiştir. Konu ücretsiz eğitimin temelini oluşturan vahiy ve sünnete ilişkin kaynaklar temele alınarak işlenmiş, ayrıca Hz. Muhammed devrinden başlayarak Osmanlılara kadarki eğitim kurumları arasında hukukî bir bağ kurulmuştur.

Hukukî bağ, Kur'an-ı Kerim'in nazil olmasıyla birlikte gelen öğrenme emirleri çerçevesinde Müslümanların öğrenmek için ilk kez bir araya gelmeleriyle tesis edilmiştir.

Daha sonra Medine'de hayata geçirilen müesses eğitim kurumları ve ardından da ilk vakıf uygulamaları bu bağa dâhil edilmiştir. Böylelikle çeşitli hanedanlar tarafından kurulan eğitim kurumlarının temelinde yatan hukukî kökler tartışılmış, Memlükler, Selçuklular ve Osmanlılar zamanına bir göndermede bulunulmuştur.

Birincil kaynaklarda meselenin bugünkü haliyle alakalı veri ve yaklaşımlara erişmek mümkün olmamıştır. Çünkü hem Kur'an-ı Kerim ayetlerinde hem de Hz. Muhammed'in sünnetinde konunun odağı, eğitim olmaktan ziyade esbâb-ı nüzûl ve karşılaşılan problemlerin çözümleridir. O yüzden konuyla alakalı meseleler ya Kur'an-ı Kerim'e ya da Kütüb-i Sitte ile diğer hadis külliyyatına ve ilk dönem siyer kitaplarına başvurulmuş işaret edilmeye çalışılmıştır.

İkincil kaynaklarda İslâm'ın eğitim kurumları üzerinde durulduğu tespit edilmiş, teşkilat ve kurucular üzerinde detaylı açıklamalara yer verildiği görülmüş, ancak konuyla ilgili doğrudan çalışmaları karşılaşmamıştır. Bununla birlikte meselenin özüne değinilen bazı araştırmalardan bahsedilebilir:

Şakir Gözütok'un konuyla alakalı hemen hemen bütün çalışmalarında benzer değerlendirmeler yer almakta olup, Müslümanların hem Mekke hem de Medine'deki eğitim ve öğretim faaliyetlerine ışık tutulmaktadır. Özellikle Müslümanlarla aynı coğrafyada ve öncesinde yer alan başka millet ve kültürlerin eğitim kurumlarına yer verilmesi, çalışmaları dikkat çekici kılmaktadır. Ayrıca kadınların eğitimine ilişkin tespitlerde bulunulması da önemli hususlardan biri sayılabilir (Gözütok, 2012).

Mekke ve Medine ayrımı yapılarak Müslümanların ilk eğitim kurumlarından bahseden pek çok çalışmadan söz edilebilir. Bu çalışmaların genel olarak odaklandıkları husus İslâm'ın ilk dönemindeki eğitim çalışmaları, girişimleri ve uygulamalarıdır (Adıgüzel, 2001, s. 43-57; DüNDAR, 2014, s.289-299; Gözütok, 2006, s.17-44; Cebeci, 2017, s.101-106). Bunlar söz konusu araştırma konusunun dışında genel anlamda ilk dönem eğitim örnekleri üzerine olup ücret ve finansla yönelik bir içeriğe sahip değildir. Bunlardan Halis Ayhan ve Bilal Doğan'ın araştırmaları bahsi edilen çalışmalara örnek olarak verilebilir (Ayhan, 1973, s.7-10; Doğan, 1989, s.119-128). Ayhan'ın Ubâde b. Sâmî'tin Hz. Muhammed'e sorduğu bir soruya aldığı cevaba ilişkin yaptığı yorum dikkat çekicidir (Ayhan, 1973, s.8).

Mehmet Efendioğlu'nun çalışmasında ise bilhassa Osmanlılardaki imaret, darüşşifa, bimarhane, darüleytam, darülaceze ve benzeri kurumların karşılık beklemeden vakıflar sayesinde işletilmeleriyle Ashâb-ı Suffe yaklaşımı arasında bir bağ kurulmuş, bu tür hizmetlerin Suffe'de olduğu gibi karşılıksız organize edildiği ifade edilmiştir (Efendioğlu, 2018).

Yunus Macit'in bey'atta dinin yayılması sırasında izlenen yöntemleri araştırma konusu ettiği *Biat Hadisleri: Eğitim İlke ve Yöntemleri Açısından Bir Tablil* isimli makalesi bey'at ile eğitim arasındaki ilişkiyi incelemesi bakımından anlamlıdır (Macit, 2012, s.27-48).

Zübeyda Kodaman'ın, İslâm Eğitim Modeline Bir Örnek: *Dârü'l-Erkâm* isimli yüksek lisans tezinde Dârü'l-erkâm'ın haricinde İslâm öncesi Arap yarımadasındaki eğitim kurumları ile İslâm sonrasında hem Mekke hem de Medine'deki eğitim kurumlarına işaret ettiği görülmektedir. Ancak bu tartışmada da eğitimin finansmanı konusunda bir bilgiye yer verilmemiştir (Kodaman, 2019).

Yukarıda dikkat çeken çalışmalardan başka hem İslâm'ın ilk dönemlerindeki meseleleri ele alan hem de sonrasındaki kurumsallaşmaya değinen tarih kitaplarından bahsedilebilir. Bu yüzden zikredilen kaynakları iki ana başlık altında toplamak mümkün görünmektedir. Ne var ki bu kaynaklarda da İslâm'daki eğitimin ücretsiz oluşuna yönelik ne müstakil bir başlık ne de ilgili bir paragraf bulunmaktadır. Ancak konuya yönelik birtakım açılımları barındırması ve bazı malumata yer vermesi bakımından ayrıca anılmaları gerekir. Konuya ilişkin dolaylı pek çok kaynak bulunmakla birlikte gerekli görülen birkaçı burada zikredilebilir. el-Kettani'nin *et-Teratibu'l-İdariyye* isimli eserinde araştırmayla ilgili çok çeşitli ve değerli bilgiler yer almaktadır (el-Kattani, 1990). M. Asım Köksal'ın *İslâm Tarihi* (Köksal, 1987) ile Muhammed Hamidullah'ın *İslâm Peygamberi* isimli eserleri de önemli kaynaklar olarak anılmalıdır (Hamidullah, 2008). Watt'ın *H. Muhammed Mekke'de* ve *H. Muhammed Medine'de* olarak iki başlık halinde ele aldığı ve İslâm'ın ilk dönemlerini işlediği kitapları da dikkat çekicidir (Watt, 1986; Watt, 2016, s.292-304). Öyle ki *H. Muhammed Medine'de* başlığını taşıyan kitabında finans alt başlığına yer verdiği ayrıca anılmalıdır.

İslâm'dan Önce Arapların Haberdar Olduğu Eğitim Kurumları

Kimi kaynaklarda anıldığı üzere İslâm'ın geldiği ve yayılmaya başladığı dönemde Arapların bilgidен, öğrenmekten ve bunlara kaynaklık edecek ölçüde eğitim kurumlarından habersiz oldukları iddiası gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü ticaret yaptıklarından ötürü Hicaz yöresinde yaşayan Arapların civar kabile ve devletler konusunda bilgilerinin bulunduğu tahmin edilebilir. Zira Arapların hareket halinde oldukları yörelere yakın olan *Nusaybin Akademisi*, *Cundişapur Tıp Okulu* ve *Antakya Akademisi* gibi sürekliliği olan eğitim kurumlarının mevcudiyeti ve doğal olarak buralardaki eğitim faaliyetlerinden haberdar olmalarını akılcı değildir. Dolayısıyla Arapların çöl ya da Tihâme içine hapsolüp kayboldukları iddia edilemez.

Fizikî bir yapı arz etmese de Zülmecâz'ın yanı sıra Ukâz panayırınının da o dönemdeki Arap kabileleri için pek çok özelliğinin yanı sıra bir tür okul işlevi gördüğünü de iddia etmek gerekir. Arabistan'ın farklı bölgelerinden gelen kimseler burada ticaret yapmanın yanı sıra bilgi edinmekte, bugün için yaygın eğitim denebilecek bir öğrenme faaliyeti içinde bulunmaktaydılar. Bu yüzden o dönemdeki Arapların bu panayıruları kendi kültürlerine has bir okul olarak gördüklerine, gelenekleri ile bilgilerini aktarma imkânı bulduklarına şüphe duyulamaz.

Yine hem İslâm'dan önce hem de sonra kimi önde gelen şahısların evlerini yaygın eğitim kurumlarına dönüştürdükleri de hatırlanmalıdır. Şair ve âlimlerin, mesela İmru'u'l-Kays'ın, Bekir b. Vail'in, Zühayr b. Ebû Sülmâ'nın ve Temîm'in evlerini bu ölçüde okul işlevi gören yapılar sınıfına sokmak mümkün görünmektedir.

H. Muhammed'in büyük dedelerinden Kusay b. Kilâb, Huzâa kabilesini yenip kendi kabilesini Mekke'ye yerleştirdiğinde siyasî ve idarî teşkilatlanmaya gitmiş olduğu bilinmektedir. Bu çerçevede Mekkeli Arapların eğitim kurumlarından biri olarak H. Peygamberin dedesi Kusay b. Kilâb tarafından tesis ettirilen Dârü'n-nedve'yi de tartışmak gerekir. Çünkü Dârü'n-nedve Mekkeli Arapların teşkilatlı yapısını ortaya koyması ve en azından inşa edildiği tarihten Hicret'in 170. yılına kadar Mekke'nin hem parlamentosu hem de bir eğitim kurumu işlevini sürdürmesi dikkat çekicidir. Öyle ki kaynaklarda kölelerin 'terbiye' edilmeleri nedeniyle Dârü'n-nedve'nin bir eğitim kurumu olarak anıldığı görülmektedir. Çünkü Kusay b. Kilâb teşkilatlanmada Kâbe ile ilgili görevleri kabileler arasında bölmüş ve Dârü'n-nedve'yi de bir şehir yönetim birimi olarak teşekkül ettirmiştir. Böylelikle hem görevlerin hem de Dârü'n-nedve'nin toplumsal sorumlulukları üstlenmesi, hac için gelenlerin iâşe ve ibate görevlerinin de gündemde kalması mümkün olabilmıştır. Bu bakımdan Dârü'n-nedve'nin H. Muhammed'in İslâm'ı ilanı sırasında Mekkeli putperestlerin merkezi olmasının örgütlü yapısıyla bir alakası söz konusudur. (Gözütok, 2006, s.26, 67).

Sürgünden sonra Arabistan'ın çeşitli bölgelerini kendilerine yurt edinen Yahudilerin sayıca çok olmalarından ötürü Medine'de eğitim kurumlarına sahip buldukları görülmektedir. Bilhassa kitabî bir dine sahip olmaları, ellerinde yazılı kaynakların bulunması Yahudilerin geleneksel eğitim kurumlarına sahipliklerini mümkün kılmıştır. Medine'deki Yahudilerin temel yazı ve akait eğitiminin verildiği bir 'midraş'a sahip oldukları belirtilmektedir. Medine'de ayrıca *Midrasu Sikke* isimli başka bir eğitim kurumundan daha bahsedilmekte olmasına karşın hakkında yeterince açık bilgi mevcut değildir (Gözütok, 2002, s.68-69; İbn Sa'd, 2015, s.364; Şahinalp ve Akdemir, 2015, s.321). Diğer yandan İslâm'ın yaygınlaşmaya başladığı devirlerde ve öncesinde Mekke ile Medine'de çocuklara basit eğitimlerin verildiği kütâbların varlığından da bahsedilmektedir.

Öyle ki teşkilat ve finans bakımından incelenmemiş olan bu okulların İslâm'ın yayılması sırasında varlıklarını sürdürdüğü, Hz. Ömer zamanında da kurumsal bir hale kavuşturulduğu bilinmektedir (Gözütök, 2022, s.59; Hızlı, 1999, s.14).

İslâm'da Hayır Anlayışı ve Toplumsal Faydanın Kaynakları

Müslümanların yardımlaşma ve ortak faydaya yönelik yaklaşımları Kur'an-ı Kerim ile Hz. Muhammed'in söz ve davranışları olan sünnetten kaynaklanmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de çok defa başkalarına yardım yapmak övülmüş, sahip olunanlardan tasaddukta bulunmak "... kendilerine verdiğimiz rızıklardan gizli ve açık olarak Allah yolunda harcayan ..." (er-Ra'd 13/22), "... kendilerine verdiğimiz rızaktan infak ederler ..." (eş-Şûrâ 42/38), "Allah rızası için yakınlara, yetimlere, fakirlere, yolda kalmışlara, dilencilere ve esaret altında bulunanlara sevdiği maldan harcar ..." (el-Bakara 2/177), "... kazandıklarımızın iyilerinden ve rızık olarak yerden sizin için çıkardıklarımızdan bayra barcayım ..." (el-Bakara 2/267) ve "... kendilerine verdiğimiz rızaktan Allah için gizli ve açık sarf edenler asla zarara uğramayacak bir kazanç umabilirler ..." (el-Fatır 35/29) ayetleriyle de emredilmiş, ahireti kazanmak için bir yol olarak tavsif edilmiştir (Buhari, 2008, s.16).

Hz. Peygamber "Riyadü'l-Cennet'e uğradığımızda istifade ediniz" şeklinde bir ifade bulunmuş, etrafındakiler Riyadü'l-Cennet'in ne olduğunu sormaları üzerine de "İlim meclisleridir" şeklinde mukabele etmiştir. Bu bakımdan Allah Resulünün mescide girdiğinde var olan halkalardan zikir yapılanı değil de ilim müzakeresi yapılanları tercih ettiği aktarılmıştır (Tirmizî, Deavât, 82/3510; Gözütök, 2002, s.169).

Hem ilim hem ilmi öğrenmek hem de ilmi öğretmek şüpheye yer bırakmayacak şekilde değerli ve önemli görülmüş, eğitime yönelik yapılan hizmetlerin hayır çerçevesinde ele alınmasının teorisi oluşturulmuştur. Mesela Hz. Muhammed'in, Kadı Hüseyin b. Muhammed'in bir kaynaktan naklettiği şu hadis-i şerifi konunun hassasiyetini göstermesi bakımından son derece önemlidir: "Kim ilmi ve âlimleri severse, yaşadığı günlerin kababati (batia) aleyhine yazılmaz". "Kim âlime ikramda bulunursa yetmiş peygambere ikram etmiş gibidir. Kim öğrenciye ikram ederse adeta yetmiş şehide ikramda bulunmuş olur" (el-Kinânî, 2015, s.63). Dolayısıyla burada anılan hadis-i şerifler ve diğerleri eğitimin hayır çerçevesi içinde ele alınmasını bir yaklaşım tarzı olarak kabul edilmesini mümkün kılmıştır.

Müslümanların bireysel sorumlulukları yanında toplumsal sorumluluklarının bulunduğu kabul edilmiş, içlerinden bazılarının bu sorumlulukları yerine getirmesi beklenmiştir. Çünkü "Mü'minler, gözü ağrıdığı zaman bütün vücudu rahatsız olan ve başı ağrıdığı zaman tüm vücudu rahatsızlık duyan tek bir kişi gibidirler" şeklinde düşünülmüştür (Beyhaki, 2020, s.82).

Bu yüzden yolda veya açıkta kalmış kimselerin korunması ve ihtiyaçlarının görülmesi, aç ve ilaçsızların doyurulup tedavi edilmesi toplumsal sorumluluklardan sayılmıştır. Toplumu oluşturan bireylerin hepsi bahsedilen görevlerle vazifeli addedilmiş, söz konusu sorumluluklar dinin bireye yüklediği ödevler olarak tavsif edilmiştir. Bu bakımdan, "Onlar, kendi canları çekmesine rağmen yemeği yoksula, yetime ve esire yedirirler" (İnsan, 76/7-8) ayeti ile Hz. Muhammed'in "Aç olana yemek verin. Hastayı ziyaret edin. Esiri hürriyetine kavuşturun" (Beyhaki, 2020, s.73); "Hangi Müslüman, elbise ihtiyacı olan birine bir elbise verirse, Allah da ona cennetin yeşil elbiselerinden giydirir. Hangi Müslüman, aç bir Müslümana yemek verirse, Allah da onu cennetin meyveleriyle doyurur. Hangi Müslüman, susuz bir Müslümana su verirse, Allah da ona mübürlü bâlis cennet şarabı içirir" (Beyhaki, 2020, s.74) hadis-i şerifleri meselenin genel çerçevesini çizmiştir.

Toplumsal fayda ve ihtiyaçların giderilmesi için Hz. Muhammed örneklik teşkil etmiş, ilk vakıf olarak kabul edilebilecek kendi payına düşen Fedek arazisinin gelirlerini ihtiyaç sahiplerinin kullanıma sunmuştur. Yine, kendisine ganimet olarak Hayber'den arazi düşen Hz. Ömer de bu araziye en doğru kullanımının ne olacağını sorması üzerine Hz. Peygamber malın satılmaması (habs), miras bırakılmaması ve hibe edilmemesi şartıyla araziden elde edilen gelirin fakir-fukara ve ayetlerde anılan kimselere harcanması tavsiyesinde bulunmuştur (Buhari, 2003, s.428; İbn Hibban, 2017, s.242-243).

Hayrî girişimler çerçevesinde çocukların eğitilmesi önemli işlerden biri görülerek şehir sakinlerinin görevleri arasında sayılması dikkat çekicidir. Eğer bir çocuğun vasisi ölmüşse ve malı mevcutsa bu imkânlardan yararlanılarak çocuğun eğitimine nezaret etmek de şehrin yöneticileri ile salih kimselerin görevleri arasında sayılmıştır. Bunun için şehrin yöneticileri ya da salih kimseler çocuğun malından bir öğretmen tutarak onun eğitimini sağlamakla yükümlü tutulmuştur. Keza "Eğer yetimin malı yoksa anası veya yakın velilerinden en yakın olanları ona Kur'an öğretme vazifesine teşvik edilmişlerdir. Bu vazifeyi onlardan başkası, kendi üzerine almak isterse sevabı ona ait olur. Eğer yetimin bunu yapacak hiç kimsesi yoksa, Müslümanlardan her kim bu vazifeyi yapar da onun (ilim) öğrenmesini temin ederse sevabı o kazanır. Eğer öğretmen güçlü ve yüce Allah'ın rızası için çocuğa parasız öğretir ve buna sabrederse bu hususta inşallah onun sevabı kat kat olur. Çünkü öğretmek öğretmenin geçimini temin için bir sanattır" (Kayrawani, 1966, s.32).

Kur'an-ı Kerim'in anlamı son derece açık ayetlerinden "Bununla beraber müminlerin bepsinin toptan savaşa çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminden bir grup dinde yeterli bilgi sahibi olmaya çalışmak ve seferden dönen topluluklarını uyarmak üzere geride kalmalıdır. Umulur ki sakımlar" (et-Tevbe 9/122) emrinin Hamidullah tarafından ısrarlı bir biçimde eğitimin teşvik edilmesiyle ilgili olduğu ileri sürülmüştür. Öyle ki Hamidullah eğitimin Müslümanlar arasında ücretsiz oluşunu şu şekilde belgelendirerek gerekçelendirmiştir:

“İslâm Devleti tarafından öğretmenlere *Resulullah zamanında verilen maaşlarla ilgili bir delil ve bir bilgiye kaynaklarda rastlayamamış bulunuyoruz. Ancak şurası gayet kesindir ki öğretim için talebelerden herhangi bir ücret alınmamıştır...*” (Hamidullah, 2008, s.642, 637).

Müslümanların İlk Eğitim Kurum ve Uygulamaları

Hiz. Muhammed’in Risaleti ile Başlayan Eğitim

İlk Eğitim Kurumları

Kur’an-ı Kerim’de, Hiz. Cebrâil’in, peygamber olduğunda Hiz. Muhammed’e nasıl okuyacağını öğrettiği anlatılmaktadır. Bu ilk temas ve öğretme fiili bizzat Hiz. Cebrâil tarafından yerine getirilmiş, böylelikle Müslümanların nezdinde öğrenmenin işlevine yönelik ilk örnek gerçekleşmiştir. Söz konusu bu fiilî biçimsel öğrenme teorik arka planla desteklenmiş, Müddesir Suresi’nin nazil olmasıyla da öğrenme ve öğretme faaliyeti dinî bir emir olarak Müslümanların gündemindeki müstesna yerini almıştır (Doğan, 1989, s.123).

Hiz. Cebrâil’in öğretmenlik görevi bu kez Hiz. Muhammed’e geçmiş, O da dini önce ailesi, sonrasında da yakın çevresindekilere öğretmeye başlamıştır. Söz konusu öğretme ve öğrenme faaliyeti kendiliğinden sürerken dönüm noktası Erkam b. Ebü’l-Erkam’ın evini bu işe hasretmesi olmuştur. Mekke’de İslâm’ı kabul etmiş tüm Müslümanların evi, Ammâr b. Yâsir ya da Hiz. Ebûbekir’in evi gibi birer eğitim merkezi niteliğinde iken Dârü’l-erkâm hem niteliği hem de niceliğiyle öğretim faaliyetine derinlik kazandırmıştır. Son tahlilde Dârü’l-erkâm’ın konuyla ilgili özelliklerinden söz edildiğinde iki noktaya bilhassa dikkat çekmek gerekmektedir. Bu noktalardan ilki İslâm’ın yayılması için eğitimin sürdürülmesiyle ilgiliyken ikinci nokta Dârü’l-erkâm’ın sonradan kazandığı kimliktir. Dârü’l-erkâm’ın fizikî durumunun eğitime uygun bir yapı olduğu belirtilmektedir. Özellikle buraya beyt yerine dar adı verilmesiyle büyük ve topluca ibadet etmeye uygun bir genişlikte olduğunun ifade edildiği dile getirilmektedir (Yıldırım, 2010, s.62-63). Burada hem eğitim görenler hem de Müslüman olanların ekserinin yetişkin kimselerden oluştuğu bilinmektedir. Bilgiler net olmasa da öğrencilerin kimisinin günlük olarak eve gelmiş olmasına karşın bir kısmının burada geceledikleri tahmin edilmektedir. Bu bakımdan Dârü’l-erkâm bir yetişkin eğitim kurumu olarak anlaşılmalı hak etmektedir (Yıldırım, 2010, s.97).

Dârü’l-erkâm, İslâm’ın Mekke’de yaygınlaşması için bir eğitim merkezi halini almasına karşın sonrasında farklı bir kimlikle ortaya çıkmıştır. Her ne kadar sonrasında Erkam b. Ebü’l-Erkam’ın çocukları aracılığıyla el değiştirirse de yapının bizzat Erkam tarafından vakıf ilan edilmesi son derece önemli bir örneklik içermektedir. M. Asım Köksal’ın ifade ettiği üzere Erkam’ın vakıf olarak oğluna bıraktığı vakfiyede şu cümleler yer almaktadır:

“*Besmele. Ev, Erkam’ın Safâ’dan biraz ilerideki evi hakkında yaptığı abid ve vasiyyetidir ki: O’nun arsası, Harem-i Şerif’ten ma’dud bulunduğundan, ev de Harem’leşmiş, dokunulmazlaşmıştır. Satılmaz ve tevariis olunamaz. Hişâm b. Âs ve Hişâm b. Âsın azatlı kölesi filan buna şahiddir*” (Köksal, 1984, s.7; Köksal, 1987, s.206; Yıldırım, 2010, s.47).

Bey’atlar

Kelime anlamı itibarıyla bey’at bir kişiyi benimsemek ve ona görev tevdi etmek gibi anlamlara gelmektedir. Bu bakımdan İslâm tarihinde bey’at Hiz. Muhammed’in risaletini kabul, peygamberliğini tasdik gibi anlamlar içermektedir. Bilginin teyidinde ise bilme eyleminin gerçekleşmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bey’atta bir karşılıklılık olduğundan kabul ve benimsemenin temelini oluşturan husus bilginin aktarımı ile bu aktarımın onaylanmasıdır. Bahsi edilen bu durum açıkça öğrenim olarak tanımlanabilir. Çünkü bey’atta iki taraf mevcut olup karşılıklılıkta rıza ve kabul söz konusudur. Bu durum bir beklenti ve menfaat elde etme duygusunu izale eder. İlk bey’atlarda da görüldüğü üzere gruplar ve kişilerin bilgi talebi ve bu talebin karşılanması söz konusudur; bu nedenle bir ücret talebinden bahsedilemez. Bu çerçeveden bakıldığında ilk Müslümanların bey’atları bir öğrenme sürecine karşılık gelmekte olup eğitimin ücretsiz oluşunun temel örneklerinden biri kabul edilebilir. Müesses birer eğitim teşkilatı olmasa da bey’atların İslâm’ın ilk devirlerinde insanların din hakkındaki bilgilenmeleri bakımından öğrenme faaliyetine konu olmaları nedeniyle “somut olmayan öğretim kurumu” şeklinde tanımlanmaları kuşkusuz mümkündür. Zira bey’atlarda İslâm’ın akideleri ile temel kurallarının anlatılıp idrakin sağlandığı düşünüldüğünde sözü edilen fiillerin eğitim faaliyeti olarak tanımlanması son derece tabiidir. Çünkü Hiz. Muhammed bey’atlarda muhataplarına bir “muallim olarak” adalet, şirik, hırsızlık, zekat ve hayat gibi temel konuları öğretmiş ve bu konularda kesin bir kabul beklemiştir (Macit, 2021, s.32-34). Akabe Bey’atları adını hac için Mekke’ye gelenlerin konakladıkları Mina’nın batısındaki bir bölgeden almakta olup ilk bey’atlar burada gerçekleşmiştir. Böylelikle ilk bey’atta Hiz. Muhammed hac için Mekke’ye gelenlere İslâm’ı duyurmak ve hakkında bilgi vermekle risalet görevini yerine getirmiştir. Öyle ki hem hac hem de kendi içlerindeki sorunları çözmek amacıyla Kureyş ile ittifak kurmak için Mekke’ye gelen Medinelî altı kişinin İslâm’ı seçmesiyle sonuçlanmış, bir irade beyanı olmuştur. Es’ad b. Zürâre, Râfi’ b. Mâlik, Avf b. Hâris, Ukbe b. Âmir ve Hâris b. Abdullah Akabe’de bey’at eden ilk Medineliler olup bey’atlara katılanlar “...Allah’a ortak koşmayacaklarına, çalmayacaklarına, zina etmeyeceklerine, kimseye iftira etmeyeceklerine, çocuklarını öldürmeyeceklerine, dinin emirlerinde ona isyan etmeyeceklerine dair...” söz vermişlerdir (İbn Hibban, 2017, s.82; Gazali, 1987, s.162).

İlk ve sonraki bey'atların bir yemin, tasdik ve teyit olmaktan başka ayrıca bir eğitim faaliyeti olarak da tescil edilmesi gerekir. Kurumsal bir eğitim süreci ve içeriğinden bahsedilmese de yeni dinin en önemli unsur ve akidelerinin öğrenilmesi kuşkusuz bey'atların bir eğitim faaliyeti olarak tavsif edilmesini mümkün kılmaktadır. Zaten bey'atın sonrasında İslâm'ın daha geniş çaplı öğrenilip anlaşılması için bir mektup ile dini öğretmesi istenen bir öğretmen talebi karşısında Hz. Muhammed, Mus'ab b. Umeyr'i Medine'ye göndermiştir (Belazuri, 2020, s.281; Kettani, 1990, s.124). Mus'ab'ın burada Es'ad b. Zürrâre'nin evini merkez haline getirerek ve civarda Kur'an-ı Kerim okuyarak öğretim faaliyetinde bulunduğu bilinmektedir (İbn Hibban, 2017, s.83). Öyle ki Mus'ab b. Umeyr'in Medine'deki eğitim faaliyetlerinin neticesinde sonraki bey'atta yetmiş beş Müslümanla buluşulmuştur.

Suffe Öncesi Medine'de Eğitim

Bey'atların neticesinde Medine'nin ileri gelenlerinin Müslüman oluşları şehirdeki Müslümanların sayısını artırmıştır. Birinci Akabe Bey'atında sözleşilmesi üzerine gerçekleşen İkinci Akabe Bey'atı'nda ilkinden fazla kimseyle gelen Medineliler dönüşlerinde yeni dini tebliğ ve tebyin edecek bir öğretmene ihtiyaç duyduklarından Mus'ab b. Umeyr Medine'ye gönderilmiştir. Es'ad b. Zürrâre'nin evine yerleşen Mus'ab hem yerleştiği evde hem de gündelik yaşam içinde Medine'de eğitim faaliyetlerine bulunmuş, yeni dini hem teorik hem de pratik yönleriyle Müslümanlara öğretmiştir. Mus'ab b. Umeyr'e ise bu öğretmenliği dolayısıyla el-Mukrî ismi verilmiştir.

Es'ad b. Zürrâre'nin evini Suffe öncesinde Medine'deki ilk ev-okul olarak tanımlamak mümkün görünmektedir (Çelik, 2019, s.61,65). Mahreme b. Nevfel'in (Gözütok, 2002, s.125) evinin yanı sıra Kubâ'da mescidin kible tarafında kalan ve Hz. Muhammed'in konakladığı kısa süre içinde eğitim için kullandığı Külsûm b. Hidm'in evi (Gözütok, 2002, s.126) ile Kur'an-ı Kerim öğretiminin yapıldığı ve genelde Mekke bekârların kaldığı, bu yüzden de Beytül-Uzzâb ya da Menzîlül-Kur'an olarak da adlandırılan Sa'd b. Heyseme'nin evi Hicret öncesi Medine'deki ilk okullar olarak sayılabilir (Gözütok, 2002, s.127).

Ücretsiz Eğitimin Hicret'ten Sonraki Kaynakları

Ashâb-ı Suffe ve Mescid-i Nebevî

Hicret sonrasında İslâm'ın Medine'de yayılması Müslümanların çeşitli kurum ve uygulamaları burada hayata geçirmelerine yol açmıştır. Hz. Muhammed'in hem sözlü hem de fiili uygulamalarıyla Kur'an-ı Kerim'i izah ve İslâm'ı öğretmesine ilişkin faaliyetleri Medine'de kurumsallaşmıştır. Bu bakımdan Müslümanların teşkilatlı ilk eğitim kurumları olan Ashâb-ı Suffe, dolayısıyla Mescid-i Nebevî Medine'de tesis edilmiştir.

Hz. Peygamberin Müslümanların teşkilatlı ilk eğitim kurumu olarak kabul edilen Suffe'de kalanların iâşe ve ibatesine gösterdiği özen İslâm eğitim geleneğinin temel kaidelerden birini meydana getirmiştir. Hz. Muhammed gerek bizzat kendisi gerekse ashâba yaptığı tavsiyelerle hem Suffe'de hem de ashâbın evinde misafir edilen öğrencilerin geçimlerini takip etmiştir (Bukhari, 2003, s.862).

Fakir ve kimsesiz ashâbın konakladığı basit bir yer olmakla birlikte Medine'ye dışarıdan gelenlerin misafir edildikleri yer olmasının yanı sıra Kur'an-ı Kerim'in öğrenildiği, kimi zaman bizzat Hz. Muhammed'in öğretmen olarak İslâm'ı öğrettiği bir yer olması Suffe'yi elbette okul yapmaktadır.

Öyle ki, Ashâb-ı Suffe'nin Mescid-i Nebevî'nin içinde olmakla birlikte peygamberin eviyle yan yana bulunması da burada kalanların hem doğrudan hem de dolaylı bir biçimde İslâm'ın temel akide ve öğretilerini bizzat Hz. Muhammed'den öğrenmelerine imkan sağlamıştır. Bu gerekçe buranın her bakımından bir eğitim kurumu olarak kabul edilmesini mümkün kılmaktadır. Çoğu kez sayıları değişmekle birlikte bir ailesi bulunmayan ve ekonomik imkânları kısıtlı olan ashâbın konakladığı mescidin bu kısmı öyle olması planlanmış olmasa bile bir süre sonra Medine'deki Müslümanların eğitim merkezi haline gelmiştir. Eğitim odaklı ele alındığında Ashâb-ı Suffe'nin dikkat çeken en önemli vasfının yetişkin eğitim merkezi şeklinde gelişim göstermesi olduğu ifade edilebilir (Bayraktar, 1994, s.43).

Diğer yandan Kur'an-ı Kerim'in öğrenilmesinin yanı sıra Ubâde b. Sâmî gibi sahabilerin yazı yazmayı öğrettikleri bir yer olması bakımından da Müslümanların ilk eğitim müessesesidir (Sijistani, 2008, s.142). Başka bir bilgiye göre Abdullah b. Saîd'in de burada yazı öğretmek için bizzat Hz. Muhammed tarafından görevlendirildiği kaydedilmektedir (Yıldırım, 2008, s.12). Öyle ki kaynaklardan öğrenildiği üzere ilmî merkez haline dönüşmesi üzerine enstitü halini almış, Ebû Eyyûb el-Ensârî, Kâ'b b. Mâlik, Abdullah b. Ömer, Ebû Saîd el-Hudrî gibi meşhur kimi sahabeyi buraya çekmiştir (Efendioğlu, 2018, s.208).

Suffe zamanla başka fonksiyonlara da kavuşmuş, bir idarî merkez olarak hem gelen kişi ve heyetlerin bilgilendirildiği hem de talep olduğunda mensuplarının başka yörelerde öğretmenlikle görevlendirildiği bir yapıya dönüşmüştür. Yukarıda da değinildiği üzere bu bakımdan Suffe bir öğretmen yetiştirme merkezi halini de almış, burada ilim öğrenen, İslâm'ı bizzat Hz. Muhammed'den tahsil edenler ihtiyaç duyulduğunda çeşitli beldelere gönderilmiştir (Kettani, 1990, s.29). Mesela Benî Sakîf heyetinin İslâm'ın hem akide hem de namaz gibi uygulamalarını burada öğrenmeleri sağlanmıştır (Kettani, 1990, s.447-448).

Abdullah b. Amr'dan nakledildiğine göre “Bir gün Hz. Peygamber hücre-i saadetinden çıkıp mescide girdi. Mescid’de iki balka olduğunu gördü. Onlardan birincisi Kur’an okuyan ve Allah’a dua eden balka idi. Diğeri ise, öğrenen ve öğreten balkaydı. ‘Hepsi de hayırlı bir iş yapıyor. Bunlar Kur’an okuyup Allah’a dua ediyorlar. Diğerleri ise ilim öğrenip, bu ilmi öğretiyorlar. Ben muallim olarak gönderildim buyurdu ve ilim ehlinin yanına oturdu (İbn Majah, 2008, s.112). Ukbe b. Âmir’den aktarıldığına göre de “Biz Suffe’de iken Resulullah (s.a.v.) bizim yanımıza geldi ve buyurdu ki: ‘Hanginiz her gün hiçbir günaba girmeden ve akrabalık bağlarını kesmeden Buthân ve Akîk vadisine gidip oradan iki tane iri börgüçlü dişi deve getirmek ister?’; ‘Bunu hepimiz isteriz’ diye cevap verdik. Resulullah: “O halde her birinizin mescide giderek, Allah’ın kitabından iki ayet öğrenmesi ve okuması onun için üç deveden, dört ayet dört deveden ve her okunacak ayet o sayıdaki develerden daha hayırlıdır” diyen Hz. Muhammed ilmin önemini uygulamalı olarak göstermiştir (Sijistani, 2008, s.150).

Muhammed Hamidullah tafsilat vermeden Suffe’nin yanında sonradan öğrenciler için başka eğitim mekânlarının tesis edilmesinden ötürü derslerin camide devamına gerek görülmediğini (Hamidullah, 1992, s.63; Hamidullah, 2008, s.636-637) ve Suffe öğrencilerinin yaşlarının karşılansında Hz. Muhammed’in yanı sıra Medinelî zenginlerin de katkıda bulduklarını kaydetmektedir (Hamidullah, 1992, s.68; Hamidullah, 2008, s.635).

Suffe başta olmak üzere mescide gelen yoksul kimselerin beslenmesi için Medine’de hurmaların sadaka olarak sunulması geleneğinin olduğu bilinmektedir. Bakara Suresi’nin 267. ayetinin nüzul sebebi olarak da zikredilen bu hususta İbn Zebâle’nin İbrahim b. Muhammed’den naklettiğine göre Ensar’dan kimileri öğrencilerin beslenmesi için hurma hevenkleri getirip ‘hurma duvarı’ denilen yere asarak ihtiyaç sahiplerinin buradan faydalanmalarını sağladıklarını ifade etmektedir. Diğer yandan Muâz b. Cebel’in ise hurmaların duvara asılması ve ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması gibi konularla görevlendirildiği anlaşılmaktadır (İbn Zebale, 2018, s.58; Kettani, 1991, 230; Hamidullah, 2008, s.635).

Suffe’den ayrı olarak Hz. Muhammed’in eğitim için Medine’nin diğer mescidlerinin de birer eğitim kurumu olarak kullanılmasını mümkün kıldığı belirtilmektedir (Azami, 1968, s.8). Bunlara Mahreme b. Nevfel’in evi ile Hz. Muhammed’in de çoğu kez bizzat faaliyetlerine katıldığı Kubâ Mescid’i bu okul-evlere misal olarak gösterilebilir (Yılmaz, 2012, s.203-221, 204; Kazıcı, 2013, s.330). Ayrıca şehirde çeşitli evlerde eğitime devam edilmiş, evler çeşitli coğrafyalarda yaygınlık göstermiştir. Mesela Hz. Peygamber zamanında ve sonrasında Abdullah b. Ömer Medine’de, Abdullah b. Abbâs Mekke’de, Muaz b. Cebel Yemen’de, Ebû Mûsâ el-Eş’ârî Basra’da, Abdullah b. Mes’ûd Kûfe’de ve Abdullah b. Amr b. Âs Mısır’da ilim merkezleri oluşturmuşlardır (Çelebi, 1976, s.637).

Ubâde b. Sâmî Mescid-i Nebevî’de okuma yazma öğretmiş, ancak öğretim faaliyeti dolayısıyla kendisine bir yay hediye edildiğini Hz. Muhammed’e aktarınca “Ateşten bir tasmayı takmak seni sevindiriyorsa, onu kabul et” cevabına muhatap olmuştur (Gözütok, 2002, s.138). Ubâde’nin bir öğrencisinin kendisine hediye ettiği yayın hükmüne aldığı cevabın yorumu İslâm eğitim anlayışı ile konunun hipotezini test etmek için ayrıca önem arz etmektedir. Zira Ayhan’a göre “Bu hadisleriyle Peygamberimiz, ilköğretimin meccanî yapılması gerektiği esasını ortaya koyuyordu. Öğrenmek isteyen kimselerin hiçbir külfet ve sıkıntıya düşmeden öğrenime kavuşmalarına çalışıyordu. Ancak bu anlayışla fakir ve kimsesizlerin öğrenim görebilmeleri mümkün olurdu” (Ayhan, 1973, s.8).

Fedek Arazisi

Vakıf, İslâm dünyasında önemli bir kurum olup toplumsal dayanışmanın kaynaklarından. Tarih boyunca vakfa yönelik farklı uygulamalarla karşılaşılsa da Müslümanlar için vakfın kaynağı Hz. Muhammed’in Fedek’teki arazisi olup eğitim tarihi bakımından önemli hususlardan birini teşkil etmektedir. Çünkü Fedek ile bir malın hayır umularak mülkiyetinden ebediyen vaz geçilmesi, faydasının canlıların hizmetine hasredilmesi örneklik teşkil etmiştir ki bu bağ eğitimin ücretsiz oluşunun hukuki temellerinden birini oluşturmaktadır.

Hz. Muhammed’in hem Fedek’te kendi payına düşen hem de Medine’deki başka bir hurmalığı vakfederek buralardan elde edilen gelirlerin yolcular ile İslâm’ın gelişip yaygınlaşması kapsamındaki faaliyetlere hasredilmesini [habs] şart koştuğu bilinmektedir. Sonuçta bu anlayışın Kur’an-ı Kerim’de hukukî temelleri mevcut olup “Sevdiğiniz şeylerden sadaka vermedikçe, siz cennete eremezsiniz. Allah yolunda her ne harcarsanız mubakkak Allah onu bilendir” (Âl-i İmrân 3/92), “Hayır işleyiniz ki kurtulabilesiniz” (el-Hac 22/77) ve ayrıca “İyilik etmek ve fenalıktan sakınmak hususunda birbirinizle yardımlaşın” (el-Mâide 5/2) emirleri ileri sürülen iddianın önemli gerekçelerini oluşturmaktadır (Kazıcı, 2013, s.279-280).

Hz. Ömer’in de Hayber’deki arazisini Hz. Peygamberin uygulamasına benzer bir şekilde canlıların kullanımına hasrettiği görülmektedir. Hz. Ömer Hayber’deki arazisini ne yapması gerektiğini sorduğunda Hz. Muhammed, arazinin aslı kendisinde kalarak mahsulünü tasadduk etmesini tavsiye ettiği bilinmektedir. Bunun üzerine Hz. Ömer Hayber’deki arazisinin mahsulünü şu vakfiye ile vakfetmiştir: “Satılamaz. Başkasına bibe edilmez. Miras olarak paylaşılmaz. Fakirlere ve gariplere [Akrabalara, kölelere] vakfedilmiştir; mahsulün kalamı da yolda kalmışlara ve Allah’ın dini uğrunda [savaştan mücahitlere] harcanacaktır: Bu vakfın işlerini yürüten kişi ya da kişilerin, marufa göre usulüne uygun olarak mahsulünü yemelerinde ve depolamaksızın taze mabsulden kendileri adına istifade etmelerinde günah yoktur” (İbn Hibban, 2017, s.244).

Hız. Muhammed ve Hız. Ömer'in mallarını canlıların faydasına hasretmeleri Müslümanların arasında hayır işlerinin temelini meydana getirmiş, bu yaklaşım ise vakıflar yoluyla desteklenen ücretsiz eğitimin yolunu açmıştır.

Ücretsiz Eğitimin Hız. Muhammed ve Raşid Halifelerden Sonraki Kaynakları

Küttâblar

Küttâbların da İslâm eğitim dünyasında önemli bir işleve sahip olduğu kaynaklardan anlaşılmalıdır. Bir araştırmaya göre küttâblar İslâm'ın ilk devirlerinden itibaren işlevsel olan eğitim kurumlarıdır (Yıldırım, 2009, s.128). Öyle ki Hız. Muhammed zamanında Medine'de de küttâbların olduğu bilinmektedir (Gözütok, 1998, s.191-197).

Bir kısım küttâbların Kur'an-ı Kerim öğretimi ile diğer bilgilerin tahsil edildiği kurumlar olup olmadığı tartışılmakla birlikte diğer bir kısmının İslâmiyet'in ilk devirlerinden itibaren şehirlerde çocukların eğitimine odaklanmış kurumlar olduğu üzerinde durulmaktadır (Çelebi, 1976, s.34-48). Ücretsiz ve vakıf niteliğindeki ilkokul fonksiyonlarına sahip olan bu kurumlardan bazılarının ücretli eğitim verdiklerine yönelik kanıtlar da mevcuttur. Öyle ki Hız. Muhammed'in öğretme hizmetinin karşılığında ücret alınabileceğine izin vermiş olduğuna ilişkin kanıtlar bulunmaktadır (Kettani, 1993, s.104-106). Bununla birlikte küttâbların genel olarak ücretsiz kurumlar olduğuna yönelik bir kabul söz konusudur ve bu iddiaya Ali Şakran el-Hemdânî'nin okulunda eğitimin parasız oluşu bir kanıt olarak sunulabilir (Talas, 2000, s.22).

Öğretmenlerin devlet hazinesinden ilk kez maaşa bağlanması Hız. Ömer zamanında gerçekleşmiştir. Kaynaklarda aktarıldığına göre Medine'de öğretmenlik yapan üç öğretmene Hız. Ömer zamanında 15 dirhem aylık bağlandığı öğrenilmektedir Hız. Ömer bununla da sınırlı kalmamış, Kur'an-ı Kerim öğreten öğretmenlere maaş bağlamasının yanı sıra başka beldelere de öğretmen olarak çeşitli kimselerin gönderilmesini sağlamıştır. Böylece hem Hız. Ömer hem de Hız. Osman zamanında öğretmenlere maaş ödemelerinin yapılmasına devam edilmiş, bu hususta ayrıca azamî özen gösterilmiştir (Gözütok, 2017, s.948).

Mescidler ve Evler

Hem mescidler hem de evler İslâm'ın kabulünden itibaren öğrenim kurumları vasfındaki yerler olmuş, bu özelliklerini bir süre daha devam ettirmişlerdir. Çünkü mescidler toplumsal öncelikler içeren pek çok faaliyetin yanı sıra teşkilatlı eğitim kurumlarından önce eğitim mekânları olarak kullanılmıştır. Medine'de, Fustat'ta, Kûfe'de, Basra'da ve Müslümanların yaşadığı diğer tüm coğrafyalarda camiler birer eğitim kurumu olarak teşekkül ettirilmiştir (İmamuddin, 1987, s.165). Bir hoca ve etrafında toplanan talipler halkalar oluşturmuş ve bu durum karşılıklı bir kabul üzerinden sürdürülmüştür.

Hız. Ömer döneminde Kûfe'deki Merkez Camii'nde fıkıh derslerinin işlendiği yüz halkanın olduğu kaynaklarda zikredilmektedir (Gözütok, 2017, s.947). Diğer yandan Ebû Bekir b. Ebû Şeybe'nin Bağdat'taki Rufasa Camii'nde hadis rivayet ettiği bilinmektedir. Keza İbn Saîd'in de ders halkalarına sahip olduğu kaynaklarda zikredilmektedir (Gözütok, 2006, s.32). Yine Bağdat'ta Da'lec Mescidi'nde ders halkalarının olduğu kaynaklarda aktarılmaktadır. (Gözütok, 2006, s.33). Neticede bahsedilen bu yerlerdeki meclis ya da halkalar muhtemelen zengin Müslüman ve idareciler tarafından fonlanan ya da en azından finansal destek sunulan eğitim faaliyetleri olarak görülmelidir.

Evlerin öğrenim merkezi olma özelliği de Dârü'l-erkâm'da olduğu gibi İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren devam ettirilmiş, Raşid Halifeler devrinde de evlerdeki eğitim sürdürülmüştür. Sayısız örnek olmakla birlikte bu iddiaya mesela Makrîzî'den aktarıldığına göre Zeyd b. Savhan b. Sabra'nın Basra'da ibadet halinde olanların iâşe ve ibateleri için bir ev inşa ettirdiği kanıt olarak sunulabilir (Gözütok, 2017, s.946).

Dârü'l-hikme ve Beytü'l-hikme

Hız. Muhammed ve Raşid Halifeler'den sonra gelişen sistematik devlet teşkilatında eğitim de yer almıştır. Hız. Ömer'in eğitimi yaygın ve ulaşılabilir örgün bir vafsa dönüştürmesi sonraki eğitim kuruluşlarının gelişmesi için bir zemin olarak düşünülebilir. Basra'daki el-Mirbad isimli meydanın eğitim işlevine sahip olmasındaki gibi kamuya açık imkânların varlığından söz edilebilir (Talas, 2000, s.19). Söz konusu meydan haftanın belirli günleri eğitime tahsis edilmiş, çölden gelmiş ulema da dâhil âlimler burada katılanlara ilim öğretmişlerdir. Bu nedenle hem Emevîler hem de Abbâsîler zamanındaki kurumların sözü edilen eğitim zemini ile bir bağının kurulması mümkün görünmektedir.

el-Mirbad'ın yaygın etkisiyle kıyaslanabilecek diğer ilmi kuruluşlar olarak Dârü'l-hikme ile Beytü'l-hikme şeklinde adlandırılan hikmet evlerinden de bahsedilmelidir. Söz konusu bu evler okul olarak da tavsif edilmişlerdir (O'leary, 1973). Bu kurumlar yaygın eğitim kurumları olmasalar da işlevlerinin yanı sıra bizatihi ihtiyaçlarının karşılanması ve ücretsiz kullanıma izin verilmesi bakımlarından kurucu eğitim anlayışı içinde ele alınmalıdırlar. Sonuçta hikmet evlerinden biri olan Şii Fatimelerin kendi siyasi fikirlerini yaymak üzere teşekkül ettirdikleri Dârü'l-hikme, ücretsiz eğitimin verildiği bir kurum olarak kabul edilmelidir. Hâkim-Biemrillâh tarafından Kahire'de kurulan bu okulda devlet imkânları kullanılmış, öğretmenlerin bütçesi de dâhil olmak üzere diğer masraflar bizzat Hakim-Biemrillâh tarafından karşılanmıştır (Dağ ve Öymen, 1974, 166-167). Hem Abbâsî Dârü'l-hikme'si hem de Fâtımî Beytü'l-hikme'sinde benzer özellikler ve malî desteklerin sağlandığı anlaşılmaktadır. Mesela Makrîzî'nin verdiği mürekkep, kağıt, kalem, cilt, hasır ve benzeri şeylere yönelik harcamaların bir listesi eğitim ve araştırmaya yönelik desteğe en güzel delillerinden biri olarak sunulabilir (Dağ ve Öymen, 1974, 112).

Nizamiye'den Önceki Medreseler

Genel kabul her ne kadar ilk medresenin Bağdat'ta kurulan Nizamiye Medresesi olduğu şeklindeyse de öncesinde Mâverâünnehir'de pek çok medresenin tesis edildiği bilinmektedir. Nizamiye'nin ilk olarak görülmesinin arkasında yatan bir sebebi diğer medreselerin Nizamiye kadar yeterince incelenmemiş olması ise diğer sebebi bu medreselerin, muhtemelen, Nizamiye ölçüsünde bir etkiye sahip olmamasıdır.

Müslümanlar idareleri altındaki toprakları genişlettikçe farklı millet ve kültürlerle karşılaşmış, dolayısıyla bu bölgelerde eğitim kurumlarına ihtiyaç duymuştur. Bilhassa İslâm, Mâverâünnehir'de yaygınlaştıkça ilim şehirleri ortaya çıkmış, bu şehirlerde de irili ufaklı pek çok eğitim kurumu tesis edilmiştir. İlk medreselerin bu bölgede görülmesine yönelik Budist, Yunan ve Hint etkilerine ilişkin iddialar mevcutsa da bölgenin dinamikleri çok önemli başka bir gerekçe ortaya koymaktadır. Mesela Nizamiye'den yaklaşık 150 yıl kadar önce İsmail b. Ahmed b. Esed b. Sâ mân tarafından vakıflarla desteklenmiş bir medrese kurulduğu kayıtlarda zikredilmektedir (Gözütok, 2010, s.44-54). Nizamiye'den çok daha önce Nişâbur'da Beyhakiye Medresesi isimli başka bir eğitim kurumunun da faaliyette bulunduğu bilinmektedir (Gözütok, 2013, s.211). Sonrasında ise kaynaklardan bölgede finansal olarak vakıflarla desteklenmiş, ücretsiz eğitim imkânı sağlandığı anlaşılan onlarca medresenin kurulduğu öğrenilmektedir.

Nizamiye Medreseleri ve Sonrası

Yukarıda kısaca işaret edildiği üzere, öncesinde medreselerin mevcut olduğu bilinmekle birlikte bu türlü yükseköğrenim kurumlarının öncüsünün Nizamiye Medresesi olduğu genel bir kanaate dönüşmüştür. Çünkü Nizamiye ve sonrasında kurulan medreseler teşkilatlı yapıları, zengin vakıfları, idareyle olan ilişkileri ve yaygın etkileriyle önceki örneklerinden farklı bir konumda olmuşlardır. Öğrenci ve hocaların ihtiyaçları ile yapıların bakım ve onarım masrafları da dâhil olmak üzere tüm ihtiyaçlar zengin vakıflardan elde edilen gelirlerle karşılanmıştır (Talas, 2000, s.47). Bu bakımdan ilk defa Nizamülmülk tarafından öğrenci ve öğreticilerin yanı sıra eğitim mekanizması için de finansal destekler oluşturulduğu ifade edilmelidir (Gözütok, 2010, s.43).

Sonradan açılan benzer okullar da Nizamiye rol modelini takip etmiş, mesela Mustansuriye Medresesi'nde de yardımlar yapılmış, öğrenci ile çalışanlara ücretsiz yemek imkânı sağlanmıştır. Buradaki öğrenimin ücretsiz olmasının yanı sıra kağıt, kalem ile aydınlatma için gerekli olan malzeme giderlerinin karşılanması da yine zengin vakıflar eliyle yürütülmüştür. Ayrıca okulda bir doktor bulundurulmuş, hastane gibi imkânlar da söz konusu edilerek sağlanan imkânlar genişletilmiştir (Dağ ve Öymen, 1974, s.133). Nurettin Zengî'nin Şam'da kurduğu Nuriye el-Kübra isimli medresesi de diğer benzerleri gibi zengin vakıflarla donatılmış, bu türlü yaklaşım kendilerinden sonra gelen eğitim kurumları tarafından da takip edilerek öğrenimin ücretsiz oluşu yüzyıllar boyunca devam ettirilmiştir.

Sonuç

Müslüman toplumlarda bugüne dek genel olarak eğitim hizmetlerinin ücretsiz oluşu ve bunun halen sürdürülmesinin çeşitli sebepleri bulunmaktadır. İşaret edilen sebeplerin kök ve meşruiyetleri ise İslâm'ın zorunlu kıldığı hususlar ile Hz. Muhammed'in bu hususlara yönelik izahlarından kaynaklanmaktadır. Çünkü İslâm'da din idrak etme demek olup eğitimin idrak süreci olarak tanımlanması yukarıdaki iddiayı desteklemektedir. Dolayısıyla toplumun ortak faydasına yönelik fiiller ile faaliyetlerin arasına eğitimin de dâhil edilmesi gerekmektedir.

Eğitimin, toplumun üyelerine yönelik olarak yerine getirilmesi gereken sorumluluklardan biri kabul edilmesi başlangıçtan itibaren sistemin bu şekilde planlanmasına yol açmış olmalıdır. Sorumluluk alan başta idareciler ile halktan kimseler imkânları ölçüsünde süreçte kendilerine düşen görevleri üstlenmişlerdir. Katkı sağlama düşüncesi hem örgün hem de yaygın eğitim şeklinde gelişmiş, böylelikle nüfusun tüm yaş gruplarına yönelik bir yaygınlık kazanmıştır.

Vakıf kurumunun teşkilatlı bir biçimde uygulama alanı bulmasıyla toplumdan imkân olanlar hem hayrî hem de dinî nedenlerle eğitim kurumlarının tesisi yoluna gitmiştir. Hz. Muhammed döneminde yetişkinlerin Suffe'de, çocukların ise kütâblarda okuma yazma öğrenmesiyle başlayan süreç Abbâsî, Memlük, Selçuklu yoluyla Osmanlılara ermiştir. Hem Osmanlılar hem de önceki devletlerde eğitim, sivil alan içinde kalarak vakıflar eliyle devam ettirilmiş, bu süreklilik ise yüzyıllarca süren bir tecrübe nüvesi oluşturmuştur.

Kaynakça

- Adıgüzel, A. (2001). "İslâmiyet'in İlk Dönemlerinde Eğitim Öğretim". *Diyanet İlmî Dergi*, 37/2, 43-57.
- Ayhan, H. (1973). "İslâm Tarihindeki İlk Eğitim ve Öğretim Müesseseleri". *İslâm Medeniyeti*, 30, 7-10.
- A'zami, M. M. (1968). *Studies in Early Hadith Literature: With a Critical Edition of Some Early Texts*. Beirut: Al-Maktab al-Islami.
- Bayraktar, M. F. (1994). *İslâm Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münâsebetleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 4. Basım.
- Belâziiri (2020). *Ensâbü'l-Esrâf: İslâm Tarihinde Öncü Şahsiyetler: 1*. Çev. Mehmet Akbaş, Musa K. Yılmaz. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Beyhaki, İmam (2020). *el-Âdâb: Hadislerle İslâm Ablâkı*. Çev. Faik Akçaoğlu, Muhammed Enes Topgül. İstanbul: Beka Yayıncılık.
- Bukhari, Mohammad ben İsmâil (2003). *Al' Bukhari's Sahib: The Correct Traditions of Al' Bukhari: I*. Beirut: Dar al-Kotob al-İlmiyah.
- Cebeci, S. (2017). "İslâm'ın İlk Devrinde Kültürel Dönüşüm Aracı Olarak Eğitim". *Turkish Studies* 12/20, 101-106.
- Çelebi, A. (1976). *İslâm'da Eğitim Öğretim Târihi*. Çev. Ali Yardım. İstanbul: Damla Yayınevi.
- Çelik, A. (2019). "Medine İslâm Toplumunun Oluşumunda Hicret Öncesi Eğitim: Örnek Bir Din Gönüllüsü Mus'ab b. Umeyr". *IX. Uluslararası Din Görevlileri Sempozyumu: Şehir ve Medeniyetin İnşasında Din Görevlilerinin Rolü (3-4 Kasım 2018 Sancaktepe-İstanbul)*. Ed. Mustafa Sürin. 53-68. İstanbul: Yunus Emre Camii Vakfı.

- Dağ, M. & Öymen, R. H. (1974). *İslâm Eğitim Tarihi*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Doğan, B. (1989). "İslâm Tarihinde Mekke Dönemi Eğitim ve Öğretimi". *Diyanet İlmî Dergi* 25/2, 119-128.
- Dündar, M. (2014). "Erken Dönem İslami Eğitim". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/32, 289-299.
- Efendioğlu, M. (2018). "Hz. Peygamber ve Ashâb-ı Suffe". *Günümüze Yansımalarıyla Hz. Peygamber'in Muasırlarıyla Münasebetleri – I: Yardımlaşma ve Dayanışma Açısından Hz. Peygamber ve Ashâbı, Tartışmalı İlmî Toplantı, 21-22 Nisan 2018*. Ed. Bedrettin Çetiner. 199-212. İstanbul: İslami İlimler Vakfı.
- Gazalî, M. (1987). *Fıkhu's-sîre: Resulullah'm Hayatı*. Çev. Resul Tosun. İstanbul: Risale.
- Gözütok, Ş. (1998). "Câhiliye Dönemi Aydınlarının İslâm'a Karşı Tutumları". *Yüzcüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2, 167-188.
- Gözütok, Ş. (1998). "Resulullah (s.a.s.) Döneminde İlköğretim Kurumları ve İşlevleri". *İlmî Araştırmalar* 1/2, 165-198.
- Gözütok, Ş. (2002). *İlk Dönem İslâm Eğitim Tarihi (Hz. Peygamber Döneminde Eğitim Öğretim)*. Ankara: Fecr Yayınları.
- Gözütok, Ş. (2006). "İslâm Eğitim Tarihinde Müesseseleşme". *İlmî Araştırmalar* 9/26, 17-44.
- Gözütok, Ş. (2010). "İslâm Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları: Nişabur Medreseleri". *Türk Dünyası Araştırmaları* 185, 33-64.
- Gözütok, Ş. (2013). "Medreselerin Ortaya Çıkışı ve İlk Medreseler". *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler: Uluslararası Sempozyum, 5-7 Ekim 2012, Muş Alparslan Üniversitesi*. Ed. Fikret Gedikli, 199-216. Muş: Muş Alparslan Üniversitesi.
- Gözütok, Ş. (2017). "Hz. Ömer Döneminde Eğitim ve Öğretim". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/50, 941-950.
- Hamidullah, M. (1992). *İslâm Müesseselerine Giriş*. Çev. İhsan Süreyya Sırma. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Hamidullah, M. (2008). *İslâm Peygamberi: Hayatı ve Eserleri: 2. Çev.* Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları.
- İbn Hibban (2017). *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Abbâru'l-Hulefâ: Hz. Peygamber ve Halifeler*. Çev. Harun Bekiroğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Hızlı, M. (1999). *Mabkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi.
- Ibn Kathir (2006). *The Life of the Prophet Muhammed: al-Sira al-Babawîyya: II*. Trans. Trevor Le Gassick. Reading: Garnet Publishing.
- Ibn Majah (2008). *Muhammad ibn Yazid al-Qazwini Abu Abdullah. Sunan Ibn Majah: The Sixth Correct Tradition of the Prophetic Sunna: I*. Trans. Muhammad Mahdi al-Sharif. Beirut: Dar al-Kotob al-İlmiyah.
- İbn Sa'd (2015). *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebir: II*. Çev. Mahmut Polat. İstanbul: Siyer Yayınları.
- İbn Zebâle (2018). *Abbâru'l-Medîne: Medine Tarihi*. Çev. Mehmet Fatih Yılmaz. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Imamuddin, S. M. (1987). "Mosque as a Centre of Education in the Early Middle Ages". *Islamic Studies*, 23/3, 159-170.
- Kayrawani, Abu'l-Hasan Ali ibnu Muhammed ibni Halef al-Ma'ru'f al-Kabisi al-Fakih (1966). *İslâm'da Öğretmen ve Öğrenci Meselelerine Dair Geniş Bir Risale*. Çev. Süleyman Ateş, H. Raşit Öymen. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Kazıcı, Z. (2013). *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Kettani, Muhammed Abdülhay (1990). *et-Terâtibu'l-İdâriyye: Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar: I. Çev.* Ahmet Özel. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kettani, Muhammed Abdülhay (1991). *et-Terâtibu'l-İdâriyye: Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar: II. Çev.* Ahmet Özel. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kettani, Muhammed Abdülhay (1993). *et-Terâtibu'l-İdâriyye: Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar: III. Çev.* Ahmet Özel. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kinânî, Bedruddin ibn Cemâa (2015). *İslâmî Gelenekte Eğitim Ahlakı: Öğretmen ve Öğrenci Âdâbı*. Çev. Muhammed Şevki Aydın. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2. Basım.
- Kodaman, Z. (2019). *İslâm Eğitim Modeline Bir Örnek: Dârü'l-Erkam*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Köksal, M. A. (1984). "Erkam'ın Evi". *Diyanet Dergisi* 20/3, 3-8.
- Köksal, M. A. (1987). *İslâm Tarihi: Hazret-i Muhammed Aleyhisselam ve İslâmiyet: Mekke Devri: 3*. İstanbul: Şamil Yayınevi.
- Macit, Y. (2012). "Biat Hadisleri: Eğitim İlke ve Yöntemleri Açısından Bir Tahlil". *Marife: İlmî Araştırmalar Dergisi* 12/2, 27-48.
- O'leary, D. E. (1973). *Islam at the Crossroads: A Brief Survey of the Present Position*. London: E. P. Dutton, 3rd Edition.
- Osti, L. (2010). "The Practica Matters of Culture in Pre-Madrasa Baghdad". *Oriens* 38, 145-164.
- as-Sijistani, İmam Abu Dawud Sulaiman ibn al-Ash'ath (2008). *Sunan Abu Dawud: The Third Correct Tradition of the Prophetic Sunna: II*. Trans. Muhammad Mahdi al-Sharif. Beirut: Dar al-Kotob al-İlmiyah.
- Talas, M. A. (2000). *Nizamiye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim*. Çev. Sadık Samsun: Etüt Yayınları.
- Uğur, M. (1980). *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumunu*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Watt, W. M. (1986). *Hz. Muhammed Mekke'de*. Çev. Mehmet Rami Ayas, Azmi Yüksel. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Watt, W. M. (2016). *Hz. Muhammed Medine'de*. Çev. Süleyman Kalkan. İstanbul: Kuramer.
- Yıldırım, M. E. (2010). *Nebevî Eğitim Modeli Darü'l-Erkam: Vahyin Nuzûl Sürecinde Şahsiyet Eğitimi*. İstanbul: Siyer Yayınları, 4. Basım.
- Yıldırım, K. (2008). "İslâm Kültüründe Mescidin Eğitim Öğretim Fonksiyonu Üzerine Bir İnceleme". *Diyanet İlmî Dergi* 44/4, 7-28.
- Yıldırım, K. (2009). "İslâm Kültüründe Küttâb Eğitimi Üzerine Bir İnceleme". *Diyanet İlmî Dergi* 45/3, 125-144.
- Yılmaz, Y. (2012). "Hz. Peygamber Dönemi Eğitimine Genel Bir Bakış". *İlmî Araştırmalar* 15/40, 203-221.
- Zebidi, Zeynüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatif (1987). *Sabîh-i Buhârî Muhtasarı: Tecrid-i Sarîh Tercemesi: I*. Çev. Ahmed Naim. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Bu makale Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 Unported (CC BY-NC-ND 4.0) Lisansı standartlarında; kaynak olarak gösterilmesi koşuluyla, ticari kullanım amacı ve içerik değişikliği dışında kalan tüm kullanımlar (geçirimiçi bağlantı verme, kopyalama, baskı alma, herhangi bir fiziksel ortamda çoğaltma ve dağıtma vb.) haklarıyla açık erişim olarak yayımlanmaktadır. / This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 Unported (CC BY-NC-ND 4.0) License, which permits non-commercial reuse, distribution and reproduction in any medium, without any changing, provided the original work is properly cited.

Yayıncı Notu: Yayıncı kuruluş olarak Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) bu makalede ortaya konan görüşlere katılmak zorunda değildir; olası ticari ürün, marka ya da kuruluşlarla ilgili ifadelerin içerikte bulunması yayıncının onayladığı ve güvence verdiği anlamına gelmez. Yayıncının bilimsel ve yasal sorumlulukları yazar(lar)ına aittir. TÜBA, yayımlanan haritalar ve yazarların kurumsal bağlantıları ile ilgili yargı yetkisine ilişkin iddialar konusunda tarafsızdır. / Publisher's Note: The content of this publication does not necessarily reflect the views or policies of the publisher, nor does any mention of trade names, commercial products, or organizations imply endorsement by Turkish Academy of Sciences (TÜBA). Scientific and legal responsibilities of published manuscript belong to their author(s). TÜBA remains neutral with regard to jurisdictional claims in published maps and institutional affiliations.